

Middeleeuwse wijsbegeerte: geboeid zoeken naar de waarheid.

"God is ons begin, onze schepper, ons middel, want hij is onze leidsman, onze weg, waardoor wij tot hem geraken, en het einddoel waarnaar wij allen verlangen."

Uit deze woorden spreekt de overtuiging dat God het begin is, het einde en al wat daartussen ligt. Hij staat achter ons, omdat hij ons geschapen heeft. Hij staat voor ons, omdat wij tot hem willen komen. En Hij is met ons, omdat hij ons begeleidt op de weg naar hem toe. Deze overtuiging is die van het geloof dat ons de waarheid biedt. Zonder geloof zullen wij deze waarheid nooit achterhalen en het hoogste geluk, het schouwen van God, nooit bereiken.

De middeleeuwer is gelovig. Het bestaan van God is een gegeven. Zo vanzelfsprekend als het is dat een steen omlaag valt, wanneer hij losgelaten wordt, zo vanzelfsprekend is het dat God bestaat. Het denken en doen van de middeleeuwer staat in het teken van dat geloof.

Aan het begin van de zesde eeuw schreef Boethius "Over de vertroosting der wijsbegeerte". Vele eeuwen lang was dit een van de weinige bronnen waaruit de middeleeuwer iets over de klassieke wijsbegeerte te weten kon komen. Het werk, dat uit afwisselend proza en poëzie bestaat, werd dan ook stukgelezen en talloze malen becommentarieerd. Het citaat hierboven is afkomstig uit een Nederlandstalig, anoniem commentaar erop uit het einde van de 15e eeuw, dat zelf weer teruggrijpt op onder andere een Latijns commentaar van Regnier van Sint Truiden (eind 14e eeuw).

Boethius eindigt het negende gedicht uit het derde boek met de woorden dat het zien van de vader van alle dingen "oogmerk is, dat hij het begin is, ons draagt en ons gidst, [hij] die de weg is en het einde". Vele eeuwen later worden deze woorden met instemming aangehaald en becommentarieerd: zowel de anonymus als Regnier sluiten zich er van harte bij aan. Gedurende tenminste de tien eeuwen die wij de middeleeuwen lang laten zijn, heeft het geloof de mens alles geboden wat hij nodig heeft: een verleden, een heden en een toekomst.

Mensen zijn geschapen en sterfelijk. Aan beide zijden is het leven eindig. En het tekort van het leven zelf is elke dag weer aanwijsbaar. Toch wordt dit in de middeleeuwen niet als negatief ervaren.

Het begin van het leven is een uit liefde geschonken, continue en vrijwillige gave. Als er een tekort is, dan ligt dat aan de kant van de ontvanger. Hij is er vanuit zijn wezen niet toe in staat deze gave in al haar volledigheid te ontvangen. God heeft de werkelijkheid in haar totaliteit perfect geschapen. Alles is in alle gradaties aanwezig, van de machtigste vorst

tot de laagste worm. Elk wezen neemt de plaats die hem toekomt in en is erop gericht zichzelf te vervolmaken binnen de mogelijkheden die hem daartoe gegeven zijn. Zo weerspiegelt elk wezen een facet van de goddelijke essentie. Het leven is dus slechts in een beperkt opzicht een tekort.

Het eind van het leven biedt de belofte van het hiernamaals, de zaligheid en het hoogste geluk. Net als het leven is ook dit geluk een gave die niet uitsluitend op eigen kracht verkregen kan worden. In de woorden van de anonieme commentator op Boethius: "U bent de weg of de voerman die de mens met behulp van uw genade daarnaartoe leidt, waar hij van nature niet kan komen." De goddelijke genade is nodig om het geluk deelachtig te worden. Het hele leven staat in dit teken. En ook deze gave, de genade, kan slechts worden gegeven in de mate waarin de ontvanger zich ervoor openstelt. Naarmate hij zich bewuster wordt van zijn geluk, ziet hij ook meer de broosheid van dat geluk in. Dat laat zijn verlangen ernaar toenemen en dat verlangen komt pas tot rust, wanneer het volmaakte geluk is bereikt in het schouwen van God.

Zo is God begin en einddoel van de mens en tegelijk de leidsman die hem middels zijn genade naar hemzelf, God, voert. Oorsprong en einddoel vallen samen en de af te leggen weg tussen beide loopt omhoog: in elke stap nader tot God heeft de mens een voorproef van het hiernamaals. Dit alles biedt het geloof hem: de waarheid en het leven.

"Waarom zou de middeleeuwer dan nog in filosofie geïnteresseerd zijn als het geloof hem toch al alles biedt, wat hij nodig heeft?" Deze interessante vraag en de middeleeuwse antwoorden daarop vormen de leidraad doorheen het onlangs verschenen boek van Jos Decorte Waarheid als weg. Beknopte geschiedenis van de middeleeuwse wijsbegeerte. Aangezien het geloof de onfeilbare waarheid biedt, kan de rede (of filosofie) deze waarheid bekritisieren noch bewijzen. Zij kan de mens slechts binnen de grenzen van deze waarheid helpen de weg naar het ultieme geluk af te leggen. De rede dient te verhelderen wat dit geluk is: is het schouwen van God een wils- of een denkactiviteit? Hoe is God te omschrijven? Is hij het hoogste in de menselijke werkelijkheid of overstijgt hij haar? Wat is (dan) zijn verhouding tot het menselijk zijn?

Het antwoord op deze vragen, is bepalend voor de wijze waarop de menselijke rede het geluk kan realiseren. Dit antwoord wordt door middeleeuwse filosofen verschillend ingevuld. De verhouding tussen geloof en rede en de vraag wat de rede tegenover het geloof vermag, licht Decorte toe aan de hand van een aantal van hen. Ik geef twee voorbeelden.

De visie van Anselmus van Canterbury (1033-1109) op de verhouding tussen geloof en rede is samen te vatten in zijn beroemd geworden uitspraak "Ik geloof, opdat ik begrijp" ("Credo, ut intelligam"). Het geloof gaat aan de rede vooraf. De geloofswaarheid hoeft niet door de rede ondersteund te worden, maar is zichzelf genoeg. De rede kan slechts proberen haar voor de mens te verhelderen. Anselmus zoekt zo'n verheldering in het geven van een bewijs voor het bestaan van God.

Dat God bestaat is een geloofswaarheid en buiten twijfel. Anselmus levert net zo min als

andere middeleeuwse filosofen een Godsbewijs om 100% zekerheid te krijgen. Die heeft hij al. Hij is God echter (door de zondeval) verloren en wil hem terugvinden. Het is dan ook niet vreemd dat hij aan het begin van het Proslogion, waarin hij zijn Godsbewijs levert, diezelfde God aanroept hem te helpen: "Welaan dan, Gij, Heer mijn God, onderricht mijn hart waar en hoe het u zoeken moet, waar en hoe het u vinden kan."

Het bewijs dat op deze aanroep volgt, komt hierop neer: God is iets, waarboven niets groter gedacht kan worden. De dwaas die zegt "Er is geen God", begrijpt wat "dat, waarboven niets groter gedacht kan worden" betekent en dus is "dat, waarboven ..." in zijn verstand. Op grond hiervan kan hij, noch iemand anders, er onderuit te concluderen dat God bestaat. Als immers "dat, waarboven ..." niet zou bestaan, dan zou hij zich een "dat, waarboven ..." kunnen voorstellen dat groter is, omdat het niet alleen in het verstand is, maar ook nog werkelijk bestaat. Ergo, God bestaat, -niet alleen in ons verstand, maar werkelijk.

Vanaf het moment dat Anselmus dit bewijs opstelde, was het aanleiding tot veel discussie. Voor het volgen van Decorties lijn is deze discussie van minder belang dan Anselmus' vaststelling dat zijn bewijs feitelijk geen inzicht geeft in wat God is. Uit de definitie van God, die de basis voor zijn bewijs vormt, leidt hij een aantal attributen van God af. Maar dat blijkt hem niet nader tot God te brengen: "Mijn ziel, heb je nu wel gevonden wat je zocht? Jij zocht God en hebt gevonden dat hij iets is, waarboven niets groter gedacht kan worden, en dat dit het Leven zelf is, het Licht, de Wijsheid, de Goedheid, de eeuwige Zaligheid, [...]. Hoe komt het [echter] dat je niet gewaarwordt wat je gevonden hebt?"

Het Godsbewijs toont God slechts in beperkte mate en laat hem niet zien zoals hij echt is. God is niet alleen iets, waarboven niets groter gedacht kan worden, concludeert Anselmus, maar hij is zelfs groter dan (al)wat gedacht kan worden. Daarmee wordt Anselmus duidelijk dat hij op grond van rationele deductie misschien wel tot een vaststelling van Gods attributen, maar niet tot begrip van God kan komen. Hij begrijpt dat God onbegrijpelijk is, omdat hij het menselijk denken en zijn overstijgt. Dit is meteen de eerste stap nader tot God. Begrijpen dat God onkenbaar is, maakt hem niet meer volslagen onbekend, maar biedt tot op zekere hoogte inzicht: "Ik bid, o God, dat ik u zou mogen kennen, U zou mogen beminnen opdat ik mij in U zou mogen verheugen. En indien ik dit in dit leven niet ten volle kan, laat mij hierin tenminste toenemen van dag tot dag totdat die vreugde ten volle komt [...], opdat mijn vreugde hier in hoop groot zij, en ginds in werkelijkheid volkomen".

Zo brengt het inzicht in de onbegrijpelijkheid van God Anselmus tot het inzicht dat de hoop hem de vreugde van het aardse geluk biedt op de weg naar God die hem het hemelse geluk deelachtig zal maken.

Kan volgens Anselmus, en veel filosofen na hem, het geloof door de rede verhelderd worden, twee eeuwen later neemt Willem van Ockham (1284-1349) een radikaal ander standpunt in. Te lang heeft men volgens hem geprobeerd de theologie mede een basis in de natuurlijke rede te geven. Dat is niet haalbaar. De grondslag voor het geloof kan enkel de Openbaring zijn. De rede heeft haar eigen terrein en moet wijken voor het geloof als

zij tot uitspraken komt die daarmee in strijd zijn.

Ockham neemt het eerste geloofsartikel uit de Apostolische geloofsbelijdenis als uitgangspunt voor de theologie: "Ik geloof in God, de almachtige vader." De almacht van God is onbeperkt: "Alwat geen manifeste contradictie insluit, kan door Gods almacht verwezenlijkt worden" (Quodlibetales VI, quaestio 6).

Zo kan God, als hij wil, ingrijpen in de causale regelmaat die de natuur beheerst. Hij kan brood en wijn in het lichaam en bloed van Christus veranderen. Hij kan in de morele orde van het "Gij zult niet doden" ingrijpen door Abraham te bevelen zijn zoon Isaäk te offeren. Ook kan hij in de orde van het menselijke kennen ingrijpen door een profeet via rechtstreekse ingeving de toekomst te laten voorspellen. Zelfs kan God van de genade afzien.

Voor de mens betekent deze almacht Gods dat de orde waarin God hem geschapen heeft, slechts hypothetisch is, namelijk voor zover hij ervan kan uitgaan dat God deze orde niet doorbreekt. De werkelijkheid is dus contingent. Menselijke kennis is gebaseerd op zintuiglijke waarneming en dus afhankelijk van deze werkelijkheid. Deze kennis (Ockham spreekt van 'intuïtieve kennis') heeft het individuele tot object en vormt, aangezien er buiten de individuen in de werkelijkheid niets bestaat, de grondslag en oorsprong van alle kennis. Aangezien de mens God niet intuïtief (op grond van zintuiglijke waarneming) kent, kan hij over het bestaan en de eigenschappen van God op grond van zijn natuurlijke rede geen zekere kennis verkrijgen. Daarvoor is hij aangewezen op de Openbaring. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Ockham Anselmus' Godsbewijs van de hand wijst.

Zo hebben voor Ockham het geloof en de rede elk hun eigen plaats. In de loop der eeuwen zou deze verhouding alleen maar duidelijker worden: "In de theologie plaveide [Ockham] de weg naar de 'positieve' theologie van het protestantisme [...], in de filosofie [...] naar het empirisme van de Moderne Tijd (Locke, Hume)" (Decorte, p.295).

Mede uit deze voorbeelden moge blijken dat middeleeuwse filosofen gedurig en geboeid op zoek zijn naar een waarheid die zij al in pacht hebben. Voor het middeleeuws denken is geloven het uitgangspunt, -een paradigma waaraan niet getwijfeld wordt. Dit paradigma slaat gedurende de middeleeuwen niet om. Maar het denken dat binnen dit paradigma blijft, is aan ontwikkeling onderhevig, méér dan we tegenwoordig denken. Te vaak wordt in het middeleeuwse denken alleen maar het geloof gezien en gooien we dat denken weg mét het geloof dat we niet (meer) aanhangen. Dat de middeleeuwer binnen zijn paradigma blijft is een verwijt dat hem niet gemaakt kan worden, -net zo min als wij onszelf kunnen verwijten dat wij ons niet uit de boeien van een paradigma kunnen bevrijden, waarvan de inhoud ons niet eens duidelijk is. Het is immers alleen aan de baron van Münchhausen zichzelf aan zijn eigen haren uit het moeras omhoog te trekken. Of zoals L.M. de Rijk (Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing. Amsterdam,

1977, p.95) dat zo treffend zegt: "Aan de Middeleeuwers de retrograde eis te stellen de wijsbegeerte te beoefenen los van hun levensbeschouwelijk standpunt is [...] een roepen tegen de wind in: ze verstaan dit niet en blijven met inzet van hun hele geestelijk hebben en houden filosoferen, op hun wijze".

Aan veel literatuur over middeleeuwse wijsbegeerte kleeft het bezwaar dat zij moeilijk toegankelijk is voor de geïnteresseerde leek. Dat geldt ook voor het boek van Decorte. Kennis van de klassieke wijsbegeerte en van Latijn en Grieks worden feitelijk voorondersteld. Een literatuurverwijzing ontbreekt. De pretentie een inleiding tot de filosofie van de middeleeuwen te zijn (p. 320) maakt het niet waar. Er is te veel know how op dit terrein nodig om het goed te kunnen blijven volgen. Toch is het voor iemand die in de beschreven leidraad door de middeleeuwse wijsbegeerte is geïnteresseerd, de moeite waard. Denk echter niet dat dit alles is wat middeleeuwse wijsbegeerte te bieden heeft: de verhouding geloof-rede moge van belang zijn, maar de ontwikkeling van bijvoorbeeld logica en natuurfilosofie is minstens even belangrijk.

Jos Decorte, Waarheid als weg. Beknopte geschiedenis van de middeleeuwse wijsbegeerte, Kapellen, 1992. Kok Agora, Kampen.

Michiel Angenent heeft middeleeuwse wijsbegeerte en Middelnederlandse taal- en letterkunde gestudeerd.